

رویکرد اسطوره‌شناسی در روایت عصای موسی براساس متون ادبی و آثار نگارگری

چکیده

داستان حضرت موسی در قرآن از پردامنه‌ترین روایات است و عصای وی قابلیت آن را داشته است تا یکی از نمادهای اسطوره‌ای شود. این پژوهش به شیوه توصیفی - تحلیلی، رویکرد اسطوره‌مدارانه عصای موسی را در تفاسیر مهم فارسی تا قرن ششم، بررسی و با متن قرآن و کتاب مقدس مقایسه می‌کند. با توجه به این امر که جنبه اساطیری عصای موسی در تفاسیر اولیه، مورد تأیید مفسران اسلامی نیست، بنابراین جا دارد که این قصه‌ها که جزو جدایی‌ناپذیر فرهنگ و ادبیات ماست، با نگاهی نو عرضه شود. نتیجه پژوهش به این باور ختم می‌شود که اساطیر دینی با هدف بیان احکام و آرمان‌های اخلاقی، عرفانی و اجتماعی حاکم بر زمانه خود، در قالب داستان‌واره‌ها، بر تفسیر آیات قرآن افزوده شده‌اند؛ شاخ و برگ‌هایی که به هرکدام از ماجراهای عصای موسی داده شده است، مفاهیمی برای تبیین معرفتی دین، به خواننده ارائه می‌دهد. این روایات به تبع ادبیات در نگارگری اسلامی نیز نمود واضحی داشته است.

اهداف پژوهش:

۱. بررسی روایات مربوط به عصای حضرت موسی در متون ادبی و اساطیر دینی.
۲. بررسی روایات مربوط به عصای موسی در آثار نگارگری.

سوالات پژوهش:

۱. روایات مربوط به عصای حضرت موسی در متون ادبی و اساطیر دینی چگونه منعکس شده است؟
۲. روایات مربوط به عصای موسی در آثار نگارگری چگونه بازتاب یافته است؟

کلیدواژه‌ها: عصای موسی، اسطوره‌های دینی، قرآن، کتاب مقدس، تفاسیر فارسی.

مقدمه

متون تفسیری فارسی آکنده از ملحقاتی هستند که با اسطوره درآمیخته‌اند. با وجود آنکه عقل از قبول آن سرباز می‌زند، اما از آنجاکه کنشگران آن، پیامبران و اولیاء خدا هستند و افعالی که از آنان سر می‌زند با معجزه و کرامت مرتبط است، این داستان‌ها، اسطوره‌وار شکلی حقیقی به خود گرفته‌اند. روایاتی که از کنش و واکنش عصای حضرت موسی در تفاسیر به چشم می‌خورد، از این شیء، تصویری انسان‌گونه با توانایی‌های یک ابرمرد، القاء می‌کند. پرسش اینجاست که آیا این تصاویر از عصای موسی، برگرفته از روایات قرآن یا تورات است؟ اگر نیست، به چه منظور ساخته شده است و چرا مفسران قرآن این داستان‌ها را در کتب تفسیری گنجانده‌اند؟ در این جستار کوتاه برآنیم، هدف سازندگان این اساطیر را بررسی و آن را با کارکرد تبیان و معرفت دینی تحلیل کنیم، تا از لطمه خوردن به اساس تاریخی این واقعیت‌ها جلوگیری شود. به این منظور به خاستگاه، شکل حضور، کارکرد و برخی مفاهیم رمزی و نمادین عصای موسی در تفاسیر فارسی می‌پردازیم.

پیشینه پژوهش حاکی از این است که آثاری به بررسی روایت حضرت موسی در آثار ادبی پرداخته‌اند. مقاله «قصص قرآن در ادب فارسی» (۱۳۶۲)، اثر رضا انزابی‌نژاد، در مجله زبان و ادب فارسی، از تأثیر داستان‌های حضرت موسی در قرآن، بر ادب فارسی با ذکر شاهد مثال سخن می‌گوید. مقاله دیگری با عنوان «کاوشی نو پیرامون پاسخ به شبهه تناقض‌گویی قرآن درباره عصای حضرت موسی» (۱۳۸۷)، از علی کریمی خوشحال، پرده از گفتار به ظاهر، ضدونقیض تبدیل عصا به «جان»، «حیه» و «ثعبان» برمی‌دارد. مقاله «بررسی کهن‌الگوها در ماجرای زندگی حضرت موسی با نگاهی به روایت میبدی» از الناز محمدی و نجمه نظری (۱۳۸۹)، از فصلنامه ادب و عرفان، به تطبیق کهن‌نمونه‌هایی چون: سپردن فرزند به آب، تقدس درخت و آتش، گذر از آب و نیز حیوانات قربانی، در زندگی حضرت موسی دست می‌زند اما حرفی از عصای موسی در این میان نیست. مرادی زنجانی (۱۳۹۲) در مقاله «رویکرد ذوقی و عرفانی به عصای حضرت موسی» در مجله عرفان اسلامی، با نقل آیات (۱۷ و ۱۸) سوره «طه» به تحلیل عرفانی پرسش و پاسخ میان حضرت موسی و خدا و کاربرد لفظ تکیه‌گاه برای عصا از زبان حضرت موسی می‌پردازد.

جهانگیر اصغری و ابراهیم طاهری عبده‌وند (۱۳۹۲) در پژوهشی با عنوان «جلوه‌های عصای موسی در شعر مولانا»، تصاویری از تشبیه اندیشه‌های عرفانی و ادبی به عصای موسی در شعر مولانا ارائه کرده‌اند. رهنما و پارچه‌باف دولتی (۱۳۹۷) نیز در مقاله «تأملی در تعریف کلامی معجزه براساس گزارش قرآن از معجزه عصای حضرت موسی»، به بررسی نظر متکلمان در مورد «معجزه» و تقابل واژه «آیه» و «سحر» در آیاتی که عصای موسی و عصای جادوگران را توصیف می‌کند، پرداخته است.

مستندات اصلی مقالات یادشده، آیات شریف قرآن است، درحالی‌که منابع مورد مطالعه پژوهش حاضر، داستان‌هایی از تفاسیر فارسی است. کاویانی‌پویا و امیری‌زند در مقاله خود با عنوان «عصا و جایگاه نمادین آن در فرهنگ‌ها و باورهای باستانی»، به تشریح نقوش ملل مختلف که تصویر عصا بر روی آن حک شده است، می‌پردازد و نگرش فرهنگ‌های باستانی به این ابزار را نشان می‌دهد. در همین راستا، یارمحمدی و همکاران (۱۳۹۷) در مقاله «بررسی جایگاه و نقش عصا در اساطیر و ادیان»، به تغییر نقش عصا در ادوار مختلف اساطیری و دینی می‌پردازد و به سرگذشت تبدیل نمادین عصا از وسیله‌ای جادویی، معجزه‌گر و مقدس برای قضاوت و خطابه و کاربرد نمادین آن در نماز جمعه در شکل اسلحه اشاره دارد. هر دو مقاله از سیر تدریجی عصا در اساطیر ملل سخن می‌گویند و به نقش

نمادین عصای موسی در معنی مشروعیت دینی این پیامبر اشاره کرده‌اند، اما هیچ‌یک به صورت اختصاصی و آن‌هم در کتب تفسیری، به این موضوع نپرداخته‌اند.

پژوهش حاضر، جزئیات داستان‌هایی که عصای موسی رنگ و لعاب ویژه‌ای به آن زده است را موشکافی و راه خود را از اسطوره به عرفان باز می‌کند. پژوهش حاضر به شیوه توصیفی-تحلیلی و نیز سندکاوی انجام گرفته است. بر این اساس، جهت تحلیل و بررسی، کتاب‌های تفسیری‌ای که در این پژوهش مورد استفاده قرار گرفت، عبارت‌اند از: ۱- ترجمه تفسیر طبری در قرن چهارم؛ ۲- تفسیر تاج‌التراجم فی تفسیر القرآن للاعاجم، تألیف عمادالدین ابوالمظفر شاهپور اسفراینی در اواسط قرن پنجم؛ ۳- تفسیر التفاسیر، اثر ابوبکر عتیق بن محمد الهروی سوراآبادی، نیمه دوم قرن پنجم؛ ۴- کشف‌الاسرار و عده‌الابرار، نوشته ابوالفضل رشیدالدین میبدی، نیمه دوم قرن ششم و ۵- روح‌الجنان و روح‌الجنان فی تفسیر القرآن.

نتیجه‌گیری

داستان‌ها و روایاتی که در قرآن و یا کتاب مقدس مشاهده می‌کنیم، سیری منطقی دارند، اما در تفاسیر فارسی، عصای هم‌زاد و هم‌راه همیشگی شخص و نشان شناسایی فرد است. در این میان عصای موسی به‌طور خاص، ویژگی‌هایی دارد که آن را در زمره اشیاء منتخب آیینی قرار می‌دهد. عصای موسی نماد معرفت است. معرفتی که میراث بهشت است و آدم ابوالبشر، به هنگام هبوط آن را با خود به زمین می‌آورد. عصا، عهدی است که شاید بنابر همان معرفت و شناختی که آدمی آن را در عالم ذره، کسب کرده، میان خدا و بنده بسته شده است و شکسته نخواهد شد. اندازه و جنس آن منحصر به فرد است. تنها برخی از اولیاءالله آن را به امانت دریافت کرده‌اند. این تبیان و معرفت، زنجیروار در داستان‌های مختلف حضور دارد و از آدم به یوسف، شعیب و موسی می‌رسد و در دریای طبرستان برای «دابه‌الارض» به ودیعه گذاشته می‌شود. معرفت موسی هویت و روح دارد و انعطاف‌پذیر است. معرفتی که اگرچه در شب رسالت نمی‌تواند تکیه‌گاه او شود، ولی با افزایش این شناخت، به ثعبانی مبین بدل می‌گردد و بر کفر تفوق می‌یابد. معرفت موسی به اندازه قامت و قیمت وجود اوست، نه بیشتر و نه کمتر. معیاری برای گزینش افراد و نشان بلوغ است. با شکوفا شدن و بارور گشتن، حکم تأیید الهی را به دست می‌آورد. نامحرمان را بر آن دستی نیست. خواب‌وبیدار بودن موسی، تغییری در ماهیت معجزه‌آسای آن ندارد، زیرا نیرویی محیط بر عالم امکان بر آن مسلط است و صاحب معجزه، خداوند سمیع و بصیر است. معرفت موسی برای کافران بلا و مصیبت به بار می‌آورد، ولی در تقابل با آن، رابط و انتقال‌دهنده برکات خداوندی به مؤمنان و سبب جوشش فیوضات الهی است. عصای موسی آتشی یزدانی است که به اراده خداوندی بر عناصر و ذرات هستی حکم فرمات. این شناخت، تمیزدهنده مؤمن از کافر است و از همین روی صاحب‌زمان را صاحب عصای موسی می‌دانند.

فهرست منابع و مآخذ:

قرآن.

اسفراینی، ابوالمظفر شاهفور بن طاهر بن محمد. (۱۳۷۴). تاج‌التراجم فی تفسیر القرآن للاعاجم. تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.

امامی، صابر. (۱۳۸۰). اساطیر در متون تفسیری فارسی. تهران: گنجینه فرهنگ.

- اوستا. (۱۳۸۹). تصحیح جلیل دوستخواه. ج ۲، چ ۱۵، تهران: مروارید.
- بهار، مهرداد. (۱۳۹۳). پژوهشی در اساطیر ایران. چ ۱۰. تهران: آگه.
- بیرونی، ابوریحان. (۱۳۸۹). آثارالباقیه. ترجمه اکبر داناسرشت، تهران: امیرکبیر.
- پورداود، ابراهیم. (۱۳۹۱). ویسپرد. چ ۲. تهران: اساطیر.
- حمویه، سعدالدین. (۱۳۶۳). المصباح فی التصوف. تصحیح نجیب مایل هروی، تهران: مولی.
- دادگی، فرنیغ. (۱۳۷۸). بندهش. تصحیح مهرداد بهار، تهران: توس.
- دلشوی، م. لوفر. (۱۳۸۶). زبان رمزی افسانه‌ها. ترجمه جلال ستاری، تهران: توس.
- رازی، ابوالفتوح. (۱۳۶۵-۱۳۸۱). روض الجنان و روح الجنان فی تفسیر القرآن. تصحیح محمدجعفر یاحقی و محمد مهدی ناصح، مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی.
- راوندی، قطب‌الدین. (۱۳۶۸). قصص الانبیاء. تصحیح غلام‌رضا عرفانیان الایزدی، مشهد: آستان قدس رضوی.
- سورآبادی، ابوبکر عتیق‌بن محمد. (۱۳۸۰). تفسیر التفاسیر. تصحیح علی‌اکبر سعیدی سیرجانی، تهران: فرهنگ نشر نو.
- شوالیه، ژان و آلن گریبان. (۱۳۸۴). فرهنگ نمادها. ترجمه سودابه فضایی، ج ۲، چ ۲، تهران: جیحون.
- طبری، محمدبن جریر. (۱۳۹۳). ترجمه تفسیر طبری. تصحیح: حبیب یغمایی، چ ۳، انتشارات دانشگاه تهران.
- کاویانی‌پویا، حمید و امیره امیری‌زند. (۱۳۹۷). «عصا و جایگاه نمادین آن در فرهنگ‌ها و باورهای باستانی». نشریه ادبیات تطبیقی، ش ۱۹، ۱۸۱-۲۰۲.
- کتاب مقدس. ۲۰۱۶. انتشارات ایلام.
- کزازی، میر جلال‌الدین. (۱۳۷۲). رؤیا حماسه اسطوره. تهران: مرکز.
- مقدسی، مطهر بن طاهر. (۱۳۹۰). آفرینش و تاریخ. ترجمه و تعلیق: محمدرضا شفیعی کدکنی. ج ۱-۳، چ ۴، تهران: آگه.
- میبدی، ابوالفضل رشیدالدین. (۱۳۹۳). کشف‌الاسرار و عدة‌الابرار. تصحیح: علی‌اصغر حکمت. چ ۹، تهران: امیرکبیر.
- هال، جیمز. (۱۳۸۷). فرهنگ انگاره‌ای نمادها در هنر شرق و غرب. ترجمه رقیه بهزادی، چ ۳، تهران: فرهنگ معاصر.
- یاراحمدی، مریم و همکاران. (۱۳۹۷). «بررسی جایگاه و نقش عصا در اساطیر و ادیان». فصلنامه ادبیات عرفانی و اسطوره‌شناختی، ش ۵۳، ۱۵۵-۱۸۶.